

ETNODEMOGRAFSKE ODREDNICE IDENTITETA VUKOVARA U 20. STOLJEĆU: KOMPARATIVNA ANALIZA REZULTATA POPISA (1900. – 2011.)

Sažetak

Vukovar je tijekom 20. stoljeća imao vrlo dinamičan i po mnogo čemu specifičan demografski i etnodemografski razvoj koji je u velikoj mjeri bio determiniran širim povijesnim, društvenim, geopolitičkim, kulturološkim, gospodarskim i drugim silnicama, pri čemu su voljne i prisilne migracije bile dominantnim čimbenikom promjena u kretanju i strukturama stanovništva. U radu su, na temelju primarnih izvora (objavljenih rezultata općih popisa stanovništva), kroz četiri vremenski nejednaka, ali relevantna razdoblja (1900. – 1910., 1910. – 1948., 1948. – 1991. i 1991. – 2011.), analizirane, prikazane i interpretirane najvažnije promjene u sastavu stanovništva Vukovara prema etničkoj pripadnosti te je ukazano na dosegnuti stupanj homogenosti, heterogenosti i bimodalnosti etnodemografske slike naseljenosti grada kao važne odrednice oblikovanja njegova kulturnoga, etničkoga, nacionalnoga i geografskoga, odnosno prostornoga i urbanoga identiteta u predmetnome analitičkom razdoblju (1900. – 2011.). Unatoč složenu etničkomu sastavu stanovništva, tijekom cijeloga 20. stoljeća Vukovar je imao hrvatsku etničku većinu koja se kretala u rasponu od 38,7 % (1900.) do 57,1 % (2011.), što je bitno utjecalo i na dominantna obilježja identiteta grada proteklih stotinu i nešto više godina.

Ključne riječi: Vukovar; demografski razvoj; migracije; etnička struktura stanovništva.

DRAŽEN ŽIVIĆ*

UDK: 39(497.5 Vukovar)
„19“

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno: 5. veljače 2018.

* dr. sc. Dražen Živić,
znanstveni savjetnik,
Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar –
Područni centar Vuko-
var, drazen.zivic@pilar.hr

Uvod

Polazeći od toga da je identitet izrazito višeznačan, apstraktan, mnogostruk i kompleksan pojam,¹ tj. da nije jednodimenzionalan, nego višedimenzionalan, da nije statičan, nego izrazito dinamičan te da je stalno u procesu transformacije, predmet znanstvene analize u ovome radu jesu promjene u etničkoj strukturi² stanovništva grada Vukovara kao bitnoj odrednici oblikovanja njegova kulturnoga, etničkoga i geografskoga identiteta tijekom 20. stoljeća, odnosno u vremenskome rasponu od popisa 1900. do popisa 2011. godine.

Imajući na umu da usporedba rezultata popisa „iskazuje samo zbirne posljedice brojnih i raznorodnih stvarnih povijesnih pojava ili promjena“,³ cilj je rada utvrditi smjer i intenzitet promjena u etnodemografskome razvoju Vukovara u promatrano razdoblju. Pritom polazimo od sljedećega teorijskog okvira:

- Kulturni identitet grada definiramo kao skup obilježja koji ima tri dimenzije: materijalnu, socijalnu i mentalnu. Socijalna dimenzija formiranja kulturnoga identiteta grada odnosi se na karakteristike stanovništva koje u njemu živi,⁴ kako u smislu demografske dinamike tako i u kontekstu strukturno-demografskoga razvoja koji se odvija pod složenim utjecajem različitih endogenih i egzogenih činitelja razvoja neke populacije.
- Geografski ili prostorni identitet uvjetovan je, pak, geografskim kompleksom ili sustavom čimbenika koji se grupiraju u pet vrsta uvjetovanosti. Uz prirodnu, povijesnu, prostornu i misaonu uvjetovanost za oblikovanje geografskoga identiteta – kako ističu S. Šterc i M. Komušanec – važna je i društvena uvjetovanost, koja je determinirana faktorima kao što su: stanovništvo, naselja,

¹ S. Malešević, „Percepcija etničkog identiteta: aplikacija jednog modela“, *Migracijske teme*, 10 (1994.) 1, str. 31-54.

² Pod pojmom etničkoga sastava (ili etničke strukture) stanovništva obično se smatra „brojnost ili razmjerni omjer pripadnika pojedinih etničkih skupina u stanovništvu zemlje, kraja ili općenito područja“. Prema: E. Heršak (gl. ur.), *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 56.

³ I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, I. Karaman (ur.), *Vukovar: Vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Nakladna kuća „Dr. Feletar“, Zagreb, 1994., str. 313.

⁴ M. Žanić – D. Živić, „Oblikovanje kulturnog identiteta Vukovara u godinama progona (1991. – 1998.)“, D. Taslidžić Herman (ur.), *Granice & identiteta*, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zavod za baranjsku povjesnicu, Državni arhiv u Vukovaru, Beli Manastir – Vukovar, 2017., str. 195-204.

promet, kultura i dr.⁵ Pritom ne treba gubiti iz vida činjenicu da je geografski prostor, u ovome slučaju urbano područje Vukovara i njegovo uže i šire okružje, oduvijek bio „svojevrsni temelj zbivanja i nije ga moguće isključiti iz identifikacije sadržaja i vrijednosti koje se razvijaju u njemu“.⁶ Jednostavnije rečeno, geografski prostor (naselje, regija, država i sl.) važan je okvir unutar kojega se konstruiraju i/ili rekonstruiraju, tj. oblikuju i održavaju identiteti u njihovoj međusobnoj povezanosti i isprepletenosti.

- Kako ističe Petar Korunić, unutar „neke nacionalne zajednice, njezine političke zajednice ili nacionalne države, u kojoj je ta nacija dominantna etnija, nastaju: (...) etnički identiteti“, i to na dvjema razinama: „prvo, identitet konkretne etnije ili etničke zajednice kao kolektivitet i, drugo, etnički identitet kojima se pojedini čovjek ili etnička grupa poistovjećuju s tom konkretnom etničkom/ljudskom zajednicom“.⁷

Iz potonjeg jasno proizlazi da je etnodemografska slika Vukovara, kroz analizirano razdoblje, zbog svojih općih i specifičnih obilježja bila važna, pa i presudna odrednica formiranja njegova kulturnoga, etničkoga, nacionalnoga i geografskoga, prostornog (urbanog/gradskog) identiteta.

Smjer i intenzitet promjena u odnosima među pojedinim etničkim skupinama⁸ u duljem razdoblju signifikantan su indikator širokoga spektra društvenih, kulturnih, povijesnih, političkih, ekonomskih i drugih zbivanja i silnica koje određuju dinamiku i karakter cjelokupnoga razvoja nekoga prostora uključujući i oblikovanje njegova etničkoga, društvenoga, kulturnoga i nacionalnoga identiteta. Petar Korunić ističe da „u epohi moderne i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, nastaju i izgrađuju se, razvijaju i neprekidno transformiraju: i moderno društvo i društveni identiteti uopće, moderna kultura i kulturni identiteti, napose moderna nacija (...), moderni nacionalni identiteti i moderni kolektiviteti i kolektivni identiteti, ali i etničke grupe, sve etnije i etnički identiteti“.⁹

Kao što će analiza pokazati, Vukovar karakterizira složen etnički sastav stanovništva koji je tijekom 20. stoljeća generirao etničku i kulturnu raznolikost i društveni pluralizam, ali koji je u velikoj mjeri ovisio o povijesno-političkim zbivanjima koja

⁵ S. Šterc – M. Komušanac, „Prostor kao temelj identiteta u nadgradnji“, *Mostariensia*, 18 (2014.) 1-2, str. 9-25.

⁶ Isto, str. 15.

⁷ P. Korunić, „Nacija i nacionalni identitet“, *Revija za sociologiju*, 36 (2005.) 1-2, str. 96.

⁸ Pojam etnička skupina „označuje jednu ili više skupina ljudi (...) čiji pripadnici dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, religije, jezika, običaja i drugih čimbenika (...)“. *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, str. 54.

⁹ P. Korunić, n. dj., str. 89.

su, katkad i drastično, uzrokovala promjene u kretanju apsolutnoga broja i relativnoga udjela pojedinih etničkih skupina, kako većinske (hrvatske) tako i manjinskih (njemačke, mađarske, srpske, slovačke, rusinske, ukrajinske, češke i drugih) u ukupnome stanovništvu grada.

Suvremena etnodemografska slika Vukovara baštini, dakle, složene demografske i migracijske procese i trendove koji su uzrokovali dramatične, a katkad i radikalne promjene u etničkome sastavu stanovništva grada. Uvodno tek upozorimo na egzodus i gotovo potpun nestanak njemačke etničke skupine u posljednjim mjesecima 1944. i prvim mjesecima 1945. ili na brojne prognaničke struje, uglavnom Hrvata, ali i drugoga nesrpskoga stanovništva koje je, zahvaljujući srbijanskoj oružanoj agresiji početkom 1990-ih i politici etničkoga čišćenja, bilo prisiljeno napustiti svoje prijeratno prebivalište na području Vukovara te privremen (a mnogi i trajni) smještaj naći na neokupiranim dijelovima Republike Hrvatske ili s izbjegličkim statusom u drugim europskim pa i prekomorskim zemljama.

1. Metodološke napomene

Za cjelovito i pravilno razumijevanje u radu prezentiranih popisnih podataka i izračunatih pokazatelja te na njima utemeljenih tvrdnji i zaključaka potrebno je, najsazetije moguće, opisati metodološki okvir provedene demografske analize te upozoriti na njezina najvažnija metodološka ograničenja. U tome kontekstu važno je istaknuti sljedeće:

1. Analizirani opći popisi stanovništva (a od 1900. do 2011. bilo ih je ukupno dvanaest) provedeni su po različitim kriterijima/načelima popisivanja, s tim da su popisi od 1900. do 1931. provedeni po kriteriju/načelu *prisutnoga*, a popisi od 1948. do 1991. po kriteriju/načelu *stalnoga* stanovništva. Posljednja dva popisa (2001. i 2011.) provedena su po kriteriju/načelu prisutnoga stanovništva, ali je, za razliku od prijašnjih popisa (1971., 1981. i 1991.), u njima određen vremenski okvir prisutnosti, odnosno odsutnosti u trajanju od (najmanje) 12 mjeseci. Dodatnu poteškoću predstavlja i uvođenje „namjere prisutnosti“ u popisu iz 2011., što je još više otežalo usporedivost njegovih rezultata s rezultatima prijašnjih popisa stanovništva.
2. Neovisno o metodološkom kriteriju/načelu popisivanja podatci o vjerskoj, jezičnoj i etničkoj strukturi (od 1948. naovamo) objavljeni su uvijek samo za ukupan broj stanovnika, što znači da se u nekim popisima odnose na ukupan

stalan, a u nekima na ukupan prisutan broj stanovnika. To znači da je na temelju službenih rezultata popisa etnodemografska analiza znatno otežana, tj. da su prisutne znatne poteškoće zbog nedostatka izravno usporedivih statističkih demografskih evidencija.¹⁰

3. Najveća metodološka poteškoća u etnodemografskoj analizi odnosi se na činjenicu da su u Hrvatskoj tek od popisa 1948. naovamo prikupljeni i objavljeni podaci o etničkoj strukturi stanovništva. Iz prethodnih se popisa u 20. stoljeću (1900., 1910., 1921. i 1931.), koji su provedeni u političkome okviru koji je u prva dva desetljeća činila Austro-Ugarska Monarhija, a u druga dva desetljeća Kraljevina SHS/Jugoslavija, etnički sastav stanovništva može iščitati/procijeniti samo posrednim putem, odnosno, „križanjem“ podataka o vjeri i materinskom jeziku, uz, dakako, nužan oprez pri interpretaciji na taj način izračunatih brojčanih pokazatelja. Uobičajeno se u metodologiji procjene stanovništvo koje se u popisima kroz prvu polovinu 20. stoljeća izjašnjavalo da im je materinski jezik njemački, mađarski, slovenski, češki, slovački, rumunjski, rusinski, ruski i talijanski, u etničkome smislu, identificira kao Nijemce, Mađare, Slovence, Čehe, Slovake, Rumunje, Rusine, Ruse i Talijane. Materinski se jezik u tim slučajevima smatra pouzdanim „etničkim markerom“ za njihovu etničku identifikaciju jer se upravo materinski jezik drži najbližom objektivnom karakteristikom neke populacije.¹¹ Puno veće analitičke poteškoće nastaju kod određivanja/procjene broja Hrvata i Srba u popisima 1900., 1910. i 1921. jer u objavljenim publikacijama tih popisa nisu prikazane kategorije materinskoga jezika: „hrvatski jezik“ kao niti „srpski jezik“, nego su njihovi govornici prikazani zajedno kao „hrvatski ili srpski jezik“ (1900. i 1910.), odnosno, kao „Srbi ili Hrvati“ (1921.). Iz tih razloga etnička identifikacija Hrvata i Srba nije moguća samo na temelju materinskoga jezika pa se

¹⁰ I. Karaman, n. dj., str. 311-326.

¹¹ Usp. M. Bara – I. Lajić, „Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etnodemografskom oblikovanju Hrvatske: primjer Slavonije“, *Migracijske i etničke teme*, 25 (2009.) 4, str. 337-362; D. Živić, „Je li Vukovar (bio) srpski grad?“, D. Živić i dr. (ur.), *Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Zagreb – Vukovar, 2013., str. 103-119; D. Živić, „Demografske prilike u Vukovaru uoči i nakon Prvoga svjetskog rata (1900. – 1921.)“, S. Prutki (ur.), *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, zbornik radova sa znanstvenoga skupa, Državni arhiv u Vukovaru, Filozofski fakultet u Osijeku, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar, Ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, Udruga povjesničara i baštinika zavičajne starine Slavonije, Srijema i Baranje, Vukovar, 2016., str. 207-225.

u analizu mora uključiti i vjerska/konfesionalna pripadnost toga stanovništva,¹² premda, kako upozorava P. Korunić, „identifikacija s vjerom i Crkvom drugačija je od etničke identifikacije. Drugim riječima, vjerska identifikacija i pripadnost nekoj konfesiji nije isto što i etnička/nacionalna pripadnost“.¹³ Postupak procjene je sljedeći: potrebno je prvo procijeniti broj Srba, a to se može tako da se od ukupnoga broja pravoslavnoga stanovništva isključe oni koji su se u popisu iz 1900. i 1910. izjasnili da im je materinski jezik rusinski i rumunjski, a u popisu iz 1921. da im je materinski jezik rusinski, ruski i rumunjski jer je riječ o stanovništvu pravoslavne konfesionalne pripadnosti. Procijenjen broj Hrvata dobijemo tako da od ukupnoga stanovništva koje se izjasnilo da im je materinski jezik hrvatski ili srpski odbijemo procijenjen broj Srba, sve naravno pod pretpostavkom da je preostalo pravoslavno stanovništvo (kad izdvojimo Ruse, Rusine i Rumunje) isključivo srpske etničke identifikacije.

4. Uz naprijed navedeno potrebno je upozoriti da su se od 1948. naovamo mijenjale statističke definicije za izdvajanje pojedinih etničkih skupina, ali i etnički/nacionalno neizjašnjenoga stanovništva. U tome kontekstu najveće su promjene zabilježene kod Muslimana/Bošnjaka. Naime, u rezultatima popisa iz 1948. ta je skupina iskazana kao „neopredijeljeni muslimani“, u popisu iz 1953. kao „Jugoslaveni neopredijeljeni“, a u popisu iz 1961. kao „Muslimani (etnička pripadnost)“. Tek su se od popisa 1971. Muslimani u etničkome smislu mogli izjasniti kao i drugo etnički/nacionalno izjašnjeno stanovništvo. No, situacija s izjašnjavanjem muslimanskoga stanovništva u smislu etničke identifikacije komplicira se u popisima 2001. i 2011. kada se u popisnicu uvodi nov, pozitivnim zakonskim propisima određen naziv te manjine – Bošnjaci, jer se dio muslimanskoga stanovništva izjašnjava Bošnjacima u smislu etničke pripadnosti, a dio (samo) muslimanima kao pripadnicima islamske vjere. Važnije promjene u klasifikaciji rezultata zabilježene su još kod Ukrajinaca i Rusina koji su 1953. i 1961. prikazani zajedno, kod Slovaka koji su 1953. prikazani zajedno s Česima te kod Nijemaca koji su u popisu iz 1961. uključeni u kategoriju „ostali“. Tumačenje i praktičnu primjenu rezultata popisa stanovništva prema etničkoj strukturi otežava i skupina etnički/nacionalno neizjašnjenoga stanovništva jer su unutar nje zabilježene promjene u definicijama pojedinih

¹² A. Wertheimer-Baletić, „Kretanje stanovništva do Prvoga svjetskog rata“, I. Karaman (ur.), *Vukovar...*, str. 199-206.

¹³ P. Korunić, „Početak etnografske statistike u Habsburškoj monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva“, *Historijski zbornik*, 63 (2010.) 1, str. 30.

kategorija. Ne ulazeći detaljnije u tu problematiku, a zbog ograničena opsega rada, u radu je iz ove široke skupine kroz drugu polovinu 20. stoljeća izdvojena, prikazana i opisana samo popisna kategorija „Jugoslaveni“, dok je drugo etnički/nacionalno neizjašnjeno stanovništvo (npr. regionalna pripadnost) prikazano u skupini „ostali i nepoznato“.

2. Opći okvir demografskih i etnodemografskih promjena

Vukovar je grad duge i zanimljive prošlosti, prožete burnim događajima i bogatoga povijesnoga, demografskoga, kulturnoga, duhovnoga, urbanoga, arhitektonskoga i gospodarskog naslijeđa. Kontinuiranu naseljenost na širem području današnjega Vukovara možemo pratiti dulje od pet tisuća godina – od davne prapovijesne vučedolske kulture, preko rimskoga doba, srednjega vijeka, osmanskoga razdoblja, habsburškoga i austrougarskoga razdoblja, razdoblja prve i druge Jugoslavije pa sve do najnovijega doba. Grad je populacijski i gospodarski rastao i razvijao se zahvaljujući svojem iznimnomu geografskomu smještaju na desnoj obali Dunava, na plodnoj lesnoj zaravni, u križištu povijesnih susretanja, ali i sukobljavanja različitih naroda i njihovih kultura.¹⁴ Vukovar je već više od 800 godina¹⁵ u identitetskom smislu

¹⁴ Vukovar je jedno od najvažnijih demografskih, ekonomskih i kulturnih središta hrvatskoga istoka i to, kako ističe D. Feletar, zahvaljujući korelaciji: povoljne (topografske) mikrolokacije, makrogeografskoga položaja u kontekstu pružanja longitudinalnoga (posavskoga) i transverzalnoga (dunavskoga) koridora te specifičnoga povijesnog razvoja koji je generirao dinamičan demografski razvoj. Usp. D. Feletar, „Vukovar u europskome i hrvatskom prostoru“, I. Karaman (ur.), *Vukovar...*, str. 14–24.

¹⁵ Pretpostavlja se da je već u 9. stoljeću na mjestu današnjega Vukovara postojalo naselje, ujedno i sjedište starohrvatske Vukovske župe (*comitatus de Wolkow*), koja se prvi put u dokumentima spominje 1220. godine. Naselje Vukovo (*Valko, Wilko, Walkow, Wolkow, Walk*) u listinama se prvi put bilježi 1226. godine. Pretpostavlja se da je ime dobilo po rijeci Vuki koja se još u rimsko doba nazivala *Viulca, Ulca* ili *Hiulca*. Vukovska je županija bila bogata, napredna, za to vrijeme relativno gusto naseljena, s velikim brojem utvrda, varoši, sela i naseljenih posjeda. Status slobodnoga kraljevskoga grada podgrađe Vukovo (*suburbium castris Walkow*) dobilo je darovnicom/poveljom hercega Kolomana, brata kralja Bele IV., 1231. godine. Riječ je o najvrjednijem dokumentu srednjovjekovnoga razdoblja za Vukovar i njegovo stanovništvo. Tijekom srednjega vijeka Vukovo se snažno i ubrzano razvija i postaje važno upravno, trgovačko, obrtničko, prometno i demografsko središte, u kojemu uz Hrvate, u većem broju žive Mađari (*Ugri*) i Nijemci (*Teutoni* i *Sasi*). Od 1347. u listinama se spominje, u mađariziranoj varijanti, kao *villa Wolkowar* (Vukovar). Detaljnije vidjeti V. Horvat – F. Potrebeca, „Središte srednjovjekovne Vukovske/Vukovarske županije“, I. Karaman (ur.), *Vukovar...*, str. 110–125; R. Horvat, *Srijem – naselja i stanovništvo*, Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2000.; N. Klaić, *Crnice o Vukovaru u srednjem vijeku*, Gradski muzej Vukovar, Vukovar, 1983.; Ž. Tomičić, „Vukovo i okolni kraj u starohrvatsko doba“, I. Karaman (ur.), *Vukovar...*, str. 92–109; A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993.; D. Živić, „Vukovar ‘91. – identitet u

duboko i trajno određen hrvatskim, srednjoeuropskim i podunavskim kulturno-civilizacijskim utjecajima, što je bilo i još uvijek jest vidljivo u mnogim vidovima života i rada ovdašnjih ljudi kao i u složenoj višereligijskoj, višetetničkoj i višejezičnoj slici naseljenosti.

Zbog svojega povoljnoga geografskog i geopolitičkog položaja u kontaktnoj zoni, u kojoj su se stoljećima dodirivali, susretali, miješali i prožimali različiti politički interesi, društvena strujanja i kulturni utjecaji Podunavlja i Dinarida, pa i šire,¹⁶ a koja je, ujedno, bila i ostala najkraća i najbrža poveznica srednje Europe s europskim jugoistokom i istokom, Vukovar je sa svojim širim područjem često bio u žarištu političkih i oružanih sukoba i/ili na putu, odnosno, u blizini kretanja vojski različitoga etničkoga, religijskoga, nacionalnoga ili ideološkoga predznaka. Stoga je vukovarsko područje nerijetko bilo mjestom na kojemu su se sudarale vojske te poprištem velikih ljudskih stradanja i materijalnih pustošenja.¹⁷

Postupna demografska revitalizacija Vukovara u poslijeosmanlijskome razdoblju odvijala se zahvaljujući sve brojnijim doseljeničkim strujama stanovništva iz austrijskih, njemačkih, mađarskih i čeških područja, a potaknuta je bila, s jedne strane, gospodarskim razvojem koji je unatoč lošim općim prilikama bio u sve zamjetnijem zamahu (modernizacija proizvodnje na kapitalističkoj osnovi) te, s druge strane, geostrateškom i geopolitičkom važnošću novouspostavljene (vojne) granice na Savi i Dunavu.

Politički, društveni, ekonomski, a time i demografski razvoj Vukovara tijekom 20. stoljeća odvijao se pod jakim utjecajem krupnih (geo)političkih i geostrateških previranja, ratnih sukoba, promjena državnih granica i uređenja, prisilnih i drugih

prošlosti i baština za budućnost“, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 144 (2016.) 10, str. 10-17; D. Živić – I. Žebec, „Demografske promjene u Vukovaru i vukovarsko-srijemskom kraju od početka 16. do početka 18. stoljeća“, *Vukovarski zbornik*, 3 (2008.), str. 85-101.

¹⁶ D. Feletar, „Vukovar u europskome i hrvatskom prostoru“, str. 14-24.

¹⁷ Napredak Vukovara u kasnome srednjem vijeku dramatično je prekinut 1526. kada ga, kao i cijelo Podunavlje, osvajaju Osmanlije tijekom svojega osvajačkoga pohoda prema Ugarskoj. S obzirom na to da je sjedište Srijemskoga sandžaka bilo u Iloku, Vukovar je u osmanskome razdoblju zaostajao u administrativnome, društvenome, gospodarskome i demografskome smislu. Detaljnije vidjeti V. Horvat – F. Potrebića, „Vukovar i okolica pod turskom/osmanskom vlašću“, I. Karaman (ur.), *Vukovar...*, str. 126-137. Vukovar će nakon trajnoga oslobođanja od Osmanlija (1690.) te nakon uspostave Srijemske županije (1745.) postupno postati sve važniji politički, prometni, obrtnički i trgovački centar. Posebnu ulogu u gospodarskome i kulturnome razvoju tijekom 18. i 19. te prve polovine 20. stoljeća imat će osnivanje vukovarskoga vlastelinstva, kasnije veleposjeda, koje 1736. dolazi u posjed njemačke grofovske obitelji Eltz iz Mainza. Do 1873. Vukovar se u administrativnome smislu sastojao od dviju općina: Staroga i Novoga Vukovara. Njihovim ujedinjenjem u jedinstven grad, koji je imao status trgovišta, Vukovar izrasta u gospodarsko, kulturno, političko, sudbeno, društveno i prosvjetno središte ovoga dijela Slavonije i Srijema. Formalni status grada Vukovar je dobio 1919. godine. Detaljnije vidjeti R. Horvat, *Srijem – naselja i stanovništvo*.

migracija, ekonomskih kriza te procesa modernizacije, s najvećim odjekom u jakoj deagrarizaciji te ubrzanju industrijalizaciji i urbanizaciji (osobito u drugoj polovini 20. stoljeća), koji su prije bili spontani nego organizirani i relevantnim odlukama usmjereni i poželjni procesi, pa su izazvali i neželjene posljedice (primjerice, snažan ruralni egzodus).

Premda je Vukovar, zahvaljujući ubrzanju industrijalizaciji 50-ih i 60-ih godina prošloga stoljeća postao jedan od najvažnijih industrijskih središta u ovome dijelu Hrvatske, opći kontekst društvenoga i gospodarskoga razvoja Vukovara u drugoj polovini 20. stoljeća nije bio povoljan. Određivali su ga jednopartijski sustav, dogovorna jugoslavenska realsocijalistička ekonomija, socijalističko samoupravljanje, jugoslavenska ideologija, sputavanje izražavanja nacionalnih osjećaja i identiteta te prevladavajući totalitarno-represivni sustav.

U ljeto i jesen 1991. Vukovar je bio poprištem ratne agresije, do tada nezabilježene u njegovoj povijesti, kojoj krajnja svrha nije bila samo vojno osvojiti grad i njegovo šire područje kako bi se ostvarili politički velikosrpski nacionalni ciljevi, nego i nasilnim putem trajno ukloniti sva obilježja hrvatskoga nacionalnoga i kulturnoga identiteta grada što se nastojalo ostvariti politikom etničkoga čišćenja, odnosno nasilnom promjenom etničkih odnosa u gradu.¹⁸

3. Osvrt na kretanje broja stanovnika od 1900. do 2011.

Tijekom većega dijela analiziranoga razdoblja Vukovar je imao pozitivnu demografsku dinamiku čiji je najvažniji statistički i agregatni izraz bio gotovo kontinuiran porast broja stanovnika. Tako je od 1900. do 2011. ukupan broj stanovnika u Vukovaru povećan s 9.719 na 26.468 ili za 172,3 %, dakle, gotovo se utrostručio (slika 1 i tablica 1). Posljedica je to kauzalnoga utjecaja brojnih endogenih i egzogenih odrednica demografskoga razvoja, tj. utjecaja društvenih procesa u najširem smislu te riječi kao i ekonomskih trendova. Ujedno, Vukovar je od početka 20. stoljeća postupno, ali kontinuirano poprimao karakteristike važnoga gravitacijskoga i funkcionalnoga središta širega područja jer su u njemu bile koncentrirane sve važnije djelatnosti i funkcije. Detaljnija analiza, međutim, otkriva naglašenu vremensku diferencijaciju s obzirom na smjer i intenzitet kretanja stanovništva Vukovara, a ona je izravna pa i očekivana posljedica dramatičnih promjena i poremećaja u društvenome, političkome i ekonomskome kontekstu razvoja vukovarskoga stanovništva i gospodarstva.

¹⁸ D. Živić, „Vukovar ‘91. – identitet u prošlosti i baština za budućnost“, str. 10-17.

Riječ je o promjenama koje su posve izmijenile smjer demografske dinamike, s posljedično jakim negativnim utjecajima i na druge segmente demografskoga razvoja, prije svega na sve lošiju bioreprodukciju i ubrzan proces demografskoga starenja.

Prvo bismo razdoblje mogli okarakterizirati *demografski ekspanzivnim* i uokviriti ga rezultatima popisa 1900. i 1991. godine. U tih je devedesetak godina Vukovar ostvario demografski porast od čak 359,3 %. U apsolutnome smislu broj stanovnika povećan je za približno 35.000 osoba. Upravo je posljednje godine u tom nizu (1991.) Vukovar dosegnuo maksimum svoje naseljenosti. U cijelom tom dugom razdoblju jedino međupopisje sa smanjenjem broja stanovnika bilo je između 1910. i 1921., ali je stopa ukupne depopulacije u tome „ratnom“ međupopisju bila vrlo mala (-1,1 %, odnosno, -117 stanovnika), što više sugerira zaključak o stagnantnim nego o depopulacijskim obilježjima.

Uzroke tako snažna demografskoga porasta u najvećem dijelu 20. stoljeća nalazimo u čestoj i brojnoj imigraciji, naročito radne snage, koja je u Vukovar i u naselja koja ga neposredno okružuju bila privučena njegovim intenzivnim ekonomskim, napose industrijskim razvojem što je posljedično dovelo do ubrzane urbanizacije Vukovara.¹⁹ U Vukovar je tada doseljavalo brojno i u velikoj mjeri mlađe stanovništvo iz ruralne okolice kao i doseljenici iz drugih dijelova Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pa i Srbije. Brojna imigracija dugoročno je pozitivno djelovala na demografske procese i trendove jer je dijelom nadomjestila brojne demografske gubitke Vukovara zbog Prvoga i naročito Drugoga svjetskoga rata.²⁰

Ipak, treba upozoriti da se 70-ih godina u Vukovaru primjećuju prvi dublji poremećaji u demografskome razvoju. Njih indiciraju skromnije stope demografskoga porasta²¹ kao posljedica postupnih promjena smjera migracijskih tokova (iseljavanje u brojčanome smislu premašuje doseljavanje), slabljenja prirodne dinamike stanovništva (sve manje rađanje uz porast smrtnosti) te ubrzanja procesa demografskoga starenja. I Vukovar je, naime, u kontekstu općega gospodarskoga i društvenoga nazadovanja u okvirima dogovorne jugoslavenske, socijalističke i samoupravne

¹⁹ Usp. A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*; D. Živić, *Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije (odrednice i obilježja demografskih promjena od sredine 19. do početka 21. stoljeća)*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Zagreb – Vukovar, 2006.

²⁰ Ukupan broj stanovnika Vukovara između 1931. i 1948. povećan je za 58,6 %, što je najveća međupopisna stopa demografskoga porasta u Vukovaru u 20. stoljeću.

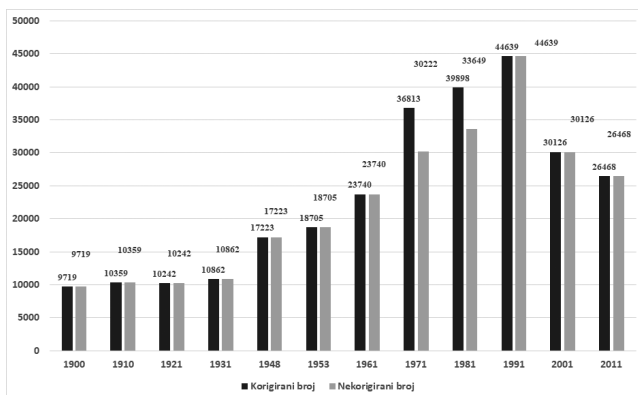
²¹ Između 1971. i 1981. stopa demografskoga porasta korigiranoga broja stanovnika Vukovara iznosila je 8,4 % nasuprot 55,1 % u prethodnom međupopisnom razdoblju, a nekorigiranoga broja stanovnika 11,3 % nasuprot 27,3 % između 1961. i 1971. godine. U sljedećem međupopisju (1981. – 1991.) stopa porasta stanovništva opet raste, ali je to ponajvećma rezultat boljega popisnog obuhvata stanovnika Hrvatske u inozemstvu u odnosu na prethodne popise stanovništva.

ekonomije tih godina zahvatila jaka ekonomska kriza, porast nezaposlenosti, niska produktivnost rada, sve slabija konkurentnost na tržištu i smanjenje potražnje za radnom snagom, što je utjecalo na pad privlačnosti Vukovara za naseljavanje i život.

No, pravi zaokret u kretanju i razvoju stanovništva Vukovara počinje 1991. kada srbijanska oružana agresija potpuno prekida dotadašnje mirnodopske demografske trendove, koji su do rata još uvijek bili pozitivnoga predznaka. Veliki ljudski i migracijski gubici, uz golema materijalna razaranja i ratnu štetu, promijenili su demografsku sliku Vukovara.²² Vukovar se nakon 1991. našao u depopulaciji, i to u svima trima dinamičkim oblicima: u ukupnoj (smanjenje broja stanovnika), prirodnoj (mortalitet je veći od nataliteta) i u emigracijskoj depopulaciji (više se iseljava iz grada nego što se u njega doseljava). Ti su procesi dodatno pojačani vrlo brzim pogoršanjem dobno-spolnoga sastava stanovništva, odnosno ubrzanjem procesa demografskoga starenja (broj starih nadmašio je broj mladih u ukupnome stanovništvu) koji postaje najvažniji i najsloženiji negativan čimbenik današnjega i budućega kretanja i razvoja stanovništva Vukovara.²³ Iz tih razloga posljednja dva međupopisja u predmetnome razdoblju (1991. – 2001. i 2001. – 2011., s nastavkom trenda i nakon posljednjega popisa) možemo smatrati *demografski regresivnima* ili *depopulacijskima*. Između 1991. i 2001. ukupan broj stanovnika smanjen je za 32,5 %, a između 2001. i 2011. za dodatnih 12,1 %, što znači da je u tih dvadeset godina apsolutno smanjenje stanovništva iznosilo -18.711 osoba, a relativno smanjenje -40,7 %. Drugim riječima, ukupna je populacija Vukovara u samo dvadeset godina gotovo prepolovljena.

²² Detaljnije vidjeti D. Živić, „Izazovi i mogućnosti poslijeratne revitalizacije Grada Vukovara“, *Hrvatski geografski glasnik*, 74 (2012.) 1, str. 75-90.

²³ Detaljnije vidjeti D. Živić, „Demografske osnove poslijeratnog razvoja Grada Vukovara (1991. – 2011.)“, *National security and the future*, 12 (2011.), 3, str. 93-134; D. Živić, „Etnodemografsko stanje u Gradu Vukovaru u svjetlu rezultata popisa stanovništva 1991., 2001. i 2011.“, *Vukovarski zbornik*, 12 (2017.), str. 128-139.

Slika 1. Ukupan broj stanovnika Vukovara od 1900. do 2011. prema metodologiji pojedinoga popisa.

Izvor: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH, Zagreb; Popisi stanovništva 2001. i 2011., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr).

Tablica 1. Osnovni pokazatelji kretanja ukupnoga broja stanovnika Vukovara od 1900. do 2011. prema metodologiji pojedinoga popisa

Međupopisno razdoblje	Korigiran broj stanovnika		Nekorigiran broj stanovnika	
	Apsolutna promjena	Indeks međupopisne promjene	Apsolutna promjena	Indeks međupopisne promjene
1900. – 1910.	640	106,6	640	106,6
1910. – 1921.	-117	98,9	-117	98,9
1921. – 1931.	620	106,1	620	106,1
1931. – 1948.	6361	158,6	6361	158,6
1948. – 1953.	1482	108,6	1482	108,6
1953. – 1961.	5035	126,9	5035	126,9
1961. – 1971.	13073	155,1	6482	127,3
1971. – 1981.	3085	108,4	3427	111,3
1981. – 1991.	4741	111,9	10990	132,7
1991. – 2001.	14513	67,5	-14513	67,5
2001. – 2011.	3658	87,9	-3658	87,9
1900. – 2011.	16749	272,3	16749	272,3

Izvor: kao slika 1.

4. Etnodemografsko stanje u Vukovaru početkom 20. stoljeća

U metodološkim smo napomenama upozorili da se etnička struktura stanovništva Vukovara početkom 20. stoljeća (1900. – 1910.)²⁴ ne može utvrditi izravnim putem, nego samo posrednim, komparacijom podataka (tj. objavljenih rezultata popisa) o vjeri²⁵ i materinskome jeziku.²⁶ Postupak procjene također je objašnjen u metodološkim napomenama pa ga na ovome mjestu nećemo ponavljati. Rezultati procjene prikazani su u tablici 2. Izdvojene su samo četiri najbrojnije etničke skupine dok su pripadnici ostalih skupina, ponajprije zbog njihove malobrojnosti, uključeni u kategoriju „ostali“ i „nepoznato“.

Što se iz prezentiranih podataka može zaključiti o etnodemografskoj strukturi Vukovara početkom 20. stoljeća:

1. Etnički sastav stanovništva vrlo je heterogen jer ga uz većinski hrvatski narod čine i brojni pripadnici različitih etničkih (manjinskih) zajednica.²⁷ U obama su popisima, doduše, Hrvati najbrojniji i s najvećim relativnim udjelom, ali odmah iza njih nalaze se Nijemci s više od trećine ukupne populacije grada. Ove dvije etničke skupine zajedno su 1900. godine činile 75,1 %, a 1910.

²⁴ Hrvatski povjesničar I. Karaman naglašava važnost popisa stanovništva 1910. jer njegovi rezultati pružaju iznimno precizan i vjerodostojan uvid u završeno stanje dugotrajnog razvoja etničkih odnosa, koje je počelo još krajem sedamnaestoga stoljeća u vremenu osloboditeljskih protuosmanlijskih ratova. Detaljnije vidjeti I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, str. 311–326.

²⁵ Objavljeni rezultati općih popisa stanovništva 1900. i 1910. ukazuju na visok stupanj konfesionalne homogenosti stanovništva Vukovara. Naime, u ukupnom je stanovništvu grada u objema popisnim godinama dominiralo izjašnjavanje pripadnosti rimokatoličkoj vjeri sa 76,9 % (1900.), odnosno 76,5 % (1910.). Nešto značajniji relativan udio imala je i grčko-istočna/pravoslavna konfesija s 15,8 % (1900.), odnosno 15,7 % (1910.) ukupnoga stanovništva. To znači da su ove dvije vjerske zajednice 1900. činile 92,7 %, a 1910. 92,2 % ukupne vukovarske populacije. Ostalo vjerski izjašnjeno stanovništvo (grkokatolici, evangelici i Izraelci/Židovi) činilo je zajedno u prosjeku manje od 8 % stanovništva Vukovara. Izvor: Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, LXII; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda, LXIII.

²⁶ Za razliku od religijskoga sastava, struktura stanovništva Vukovara prema materinskome jeziku iz popisa 1900. i 1910. bitno je kompleksnija. Govornika hrvatskoga ili srpskoga jezika bilo je tek nešto više od polovine ukupnoga stanovništva, govornika njemačkoga jezika približno trećina, govornika mađarskoga jezika nešto manje od jedne desetine populacije... Izvor: Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, LXII; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda, LXIII.

²⁷ I. Karaman, „Etnički/nacionalni odnosi u Vukovaru i vukovarskom kraju do Prvoga svjetskog rata“, I. Karaman. (ur.), *Vukovar...*, str. 207–225.

73,8 % ukupnoga stanovništva Vukovara pa se u etnodemografskome kontekstu za Vukovar toga doba može argumentirano kazati da je hrvatsko-njemački grad. Treća po brojnosti i relativnome udjelu u vukovarskoj populaciji početkom 20. stoljeća bila je srpska etnička skupina. Srbi su 1900. godine činili samo 15,6 %, a 1910. još manje, 15,2 % ukupnoga stanovništva Vukovara.²⁸ Dvostruko su bili brojniji od Mađara kao četvrte po broju i relativnome udjelu etničke skupine u gradu. Pripadnici ostalih etničkih skupina (Rusini, Ukrajinci, Česi, Slovaci, Slovenci...) kao i kategorije „nepoznato“ početkom 20. stoljeća činili su manje od 2 % vukovarskoga stanovništva.

2. Zanimljive su i spoznaje do kojih dolazimo pogledamo li međupopisnu dinamiku pojedinih etničkih skupina i usporedimo ju s promjenom ukupnoga stanovništva grada između 1900. i 1910. godine. Od četiriju najbrojnijih etničkih skupina u prvom su međupopisju 20. stoljeća demografski porast ostvarili Hrvati (9,96 %), Srbi (4,43 %) i, najviše, Mađari (24,06 %)²⁹ dok su Nijemci zabilježili ukupnu depopulaciju, tj. međupopisni pad stanovništva koji je iznosio -0,99 %. Valja primijetiti da su Hrvati i, dakako, Mađari, imali iznadprosječan, a Srbi ispodprosječan demografski porast. Iako su kategorije „ostali“ i „nepoznato“ ostvarile najsnažniju međupopisnu demografsku dinamiku (34,78 %), njihova mala apsolutna masa i skroman apsolutni porast (48 osoba) nisu bitnije utjecali na etnodemografske odnose u Vukovaru 1910. u odnosu na 1900. godinu.

²⁸ I. Karaman ističe da je „sve do raspada Habsburške monarhije prisutnost srpskog žiteljstva na tlu grada Vukovara bila /je/ uglavnom marginalnog značenja“. I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, str. 317.

²⁹ Demografski porast mađarske etničke skupine odraz je činjenice da su oni početkom 20. stoljeća (tj. do Prvoga svjetskog rata) još uvijek bili obnašatelji najvažnijih upravnih i sudbenih funkcija te, uz Nijemce, nositelji gospodarske aktivnosti, prije svega, trgovine, obrta i bankarstva. Sve se, dakako, iz temelja mijenja nakon Prvoga svjetskog rata, odnosno, raspadom Austro-Ugarske Monarhije i osnutkom nove državne zajednice (Kraljevstva SHS/Jugoslavije), kada Mađari (dijelom i Nijemci) dolaze u vrlo nepovoljan (podređen) politički, ustavni i društveni položaj.

Tablica 2. Etnodemografsko stanje u Vukovaru početkom dvadesetoga stoljeća

Procijenjena etnička pripad- nost	1900.		1910.	
	Broj osoba	%	Broj osoba	%
Hrvati	3763	38,7	4138	40,0
Nijemci	3537	36,4	3502	33,8
Srbi	1512	15,6	1579	15,2
Mađari	769	7,9	954	9,2
Ostali i nepoznato	138	1,4	186	1,8
Ukupno	9719	100	10359	100

Izvor: Procjena autora prema Popisu žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda u Zagrebu, LXII; Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda, LXIII.

5. Utjecaj svjetskih ratova na etnodemografske promjene (1910. – 1948.)

Dalekosežne promjene etničke strukture stanovništva Vukovara od popisa 1910. do popisa 1948. odvijale su se pod prevladavajućim utjecajem burnih (geo)političkih i društvenih zbivanja, koje su determinirali Prvi i Drugi svjetski rat,³⁰ a koje su svoj (etno)demografski odraz imale u prisilnim migracijama i kolonizacijama s jakim etničkim predznakom kao i u demografskim ratnim gubitcima u domeni ratnoga mortaliteta. U tablici 3 prezentirane su procjene etničke strukture stanovništva Vukovara za 1910. i 1921. te rezultati popisa iz 1948. godine.

Na prvi se pogled može činiti da Prvi i Drugi svjetski rat nisu ostavili znatnijega traga na demografsku dinamiku Vukovara jer, službena popisna statistika to pokazuje, nisu zabilježeni znatniji ukupni demografski gubitci. Tako je ukupan broj stanovnika Vukovara između 1910. i 1921. smanjen za nevelikih -1,13 %, a između 1921. i 1948. povećan za zamjetnih 68,16 %. Ukupan demografski porast od 1910. do 1948. iznosio je visokih 66,26 %. No, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da su popisi nakon Prvoga i nakon Drugoga svjetskoga rata obavljani dvije,³¹ odnosno, tri

³⁰ I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, str. 311-326.

³¹ Iako se objavljeni rezultati prvoga popisa nakon Prvoga svjetskoga rata odnose na kritični vremenski trenutak popisa „21. januara 1021.“, popis je obavljen, zapravo, u drugoj polovini prethodne 1920. godine.

godine nakon završetka rata pa su u njima registrirana i poslijeratna kompenzacijska razdoblja povećana rađanja (*baby boom* razdoblje) i poslijeratne kolonizacijske struje povezane s prvom i drugom agrarnom reformom, a oni su znatno kompenzirali demografske ratne gubitke kako u domeni ratnoga mortaliteta tako i u domeni prisilnih migracija. Dublja (etno)demografska analiza otkriva, međutim, vrlo značajne, a u nekim elementima i radikalne strukturalne promjene do kojih nije došlo spontanom ili mirnodopskim razvojem, nego dramatičnim događajima s dalekosežnim posljedicama za etničku dinamiku vukovarske populacije.

Već rezultati popisa iz 1921. otkrivaju zaokret u oblikovanju etničke strukture. Dok je procijenjen broj Hrvata od 1910. do 1921. porastao za 24,12 %, a procijenjen broj Srba povećan za 4,50 %, dotle je broj Nijemaca smanjen za 23,73 %, a broj Mađara depopulirao za čak 40,15 %, tj. gotovo je prepolovljen. Iako je, slično prethodnom međupopisju (1900. – 1910.), kategorija „ostali“ i „nepoznato“ povećala broj pripadnika za 15,05 %, njihova i dalje mala populacijska masa nije bitnije utjecala na ukupnu etnodemografsku sliku Vukovara. No, za razliku od njih diferencirana dinamika četiriju najbrojnijih etničkih skupina kao posljedicu je imala zamjetnu promjenu etnodemografskih odnosa, i to tako da je došlo do homogenizacije, tj. *kroatizacije* etničke strukture stanovništva Vukovara. Naime, Hrvati su 1921. prvi put u 20. stoljeću dobili apsolutnu većinu u ukupnome stanovništvu grada (50,2 %), relativan udio Nijemaca pao je na malo više od četvrtine ukupne populacije (26,1 %), Srbi (16,1 %) su se još više približili petini stanovništva grada dok je relativan udio Mađara pao na svega 5,6 %. S obzirom na to da je stopa demografskoga porasta Hrvata između 1910. i 1921. (24,12 %) gotovo ista stopi ukupne depopulacije njemačkoga stanovništva (-23,73 %), odnosno, da je apsolutni porast broja Hrvata (998) za samo 167 osoba nadmašio apsolutno smanjenje broja Nijemaca (-831), razložnim se može pretpostaviti da je (barem) dio porasta hrvatskoga stanovništva u Vukovaru posljedica „spontanog kroatiziranja“ pripadnika njemačke etničke zajednice nakon Prvoga svjetskoga rata,³² zbog promijenjenih političkih i društvenih okolnosti izazvanih raspadom Austro-Ugarske Monarhije i osnutkom nove (jugoslavenske) državne zajednice jer se promijenio i ustavno-pravni položaj dijela njezina stanovništva. L. Barišić Bogišić upozorava da je u trenutku stvaranja nove države raspoloženje prema Nijemcima (ali i Mađarima) bilo vrlo negativno i da su

³² Usp. I. Karaman, „Etnički/nacionalni odnosi u Vukovaru i vukovarskom kraju do Prvoga svjetskog rata“, str. 207-225; I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, str. 311-326.

„prepoznati /su/ kao predstavnici stoljetnih izrabljivača“. ³³ Ta se činjenica preslikala i na promjenu etničke samoidentifikacije pripadnika njemačke (i mađarske) zajednice nakon Prvoga, a osobito nakon Drugoga svjetskoga rata.

U idućih 27 godina, koje uključuju 20 godina međuratnoga razdoblja, pet godina rata i tri godine poslijeratnoga razdoblja, zbile su se najkrupnije i najdalekosežnije promjene u etničkome sastavu stanovništva Vukovara koje su gotovo potpuno preokrenule etničke odnose s početka 20. stoljeća. O čemu je riječ? Pojačana je homogenizacija etničkoga sastava koji se već u rezultatima popisa iz 1948. prepoznaje kao bimodalna etnodemografska slika. Broj je Hrvata od 1921. do 1948. povećan za 113,06 %, što znači da je više nego udvostručen, pa je njihov relativan udio u ukupnome stanovništvu Vukovara dosegnuo čak 63,5 %. Navedeno ukazuje na progrediranje *kroatizacije* etničke slike naseljenosti grada. Srbi su, prema rezultatima prvoga poslijeratnoga popisa, postali druga po broju i relativnom udjelu etnička skupina u Vukovaru. U odnosu na 1921. broj Srba je povećan za 166,06 %, a relativan udio za više od 9 postotnih bodova pa su dosegli četvrtinu ukupne populacije grada. Izražena razlika u demografskoj dinamici između hrvatskoga i srpskoga stanovništva implicira zaključak i o jakoj *srbizaciji* u oblikovanju etnodemografske slike Vukovara. Relativan udio Mađara blago je smanjen (s 5,6 % na 5,3 %), ali je njihov broj povećan i to za 59,89 % pa su se, što se tiče broja pripadnika, poprilično vratili na stanje neposredno prije Prvoga svjetskoga rata. Popisom evidentiran porast Mađara 1948. u odnosu na 1921. godinu znatnim je dijelom posljedica promjena u popisnome izjašnjavanju preostalog njemačkoga stanovništva nakon Drugoga svjetskoga rata, koji su se iz straha zbog odmazde u prvome poslijeratnome popisu izjašnjavali kao Hrvati ili kao Mađari. Riječ je o etničkoj popisnoj mimikriji.

Za razliku od hrvatske, srpske i mađarske etničke skupine jak demografski regres u navedenu su razdoblju (1921. – 1948.) zabilježili Nijemci. Broj njihovih pripadnika smanjen je s 2.671 na svega 54 osobe ili za 97,98 %. Drugim riječima, došlo je do gotovo potpune eliminacije njemačkoga etničkog elementa iz Vukovara. S 26,1 % 1921. relativan udio Nijemaca u Vukovaru je do 1948. smanjen na neznatnih 0,3 %.

Uz Hrvate, Srbe i Mađare zamjetan je demografski porast između 1921. i 1948. ostvarila i kategorija „ostali“ i „nepoznato“. Njihov je broj u tome razdoblju povećan za 331,38 % pa su prvi put dosegli gotovo tisuću pripadnika te premašili 5 % ukupnoga stanovništva Vukovara.

³³ L. Barišić Bogišić, „Nijemci u popisima stanovništva 1910., 1921. i 1931. godine (Osvrt na Vukovar, Berak, Bogdanovce, Cerić i Nuštar – asimilacija, kroatizacija, dekokroatizacija)“, *DG Jarbuch*, 21 (2014.), str. 197-222.

Tablica 3. Etnodemografsko stanje u Vukovaru prema procjeni i rezultatima popisa 1900., 1921. i 1948.

Etnička pripadnost	1910.		1921.		1948	
	Broj osoba	%	Broj osoba	%	Broj osoba	%
Hrvati	4138	40,0	5136	50,2	10943	63,5
Nijemci	3502	33,8	2671	26,1	54	0,3
Srbi	1579	15,2	1650	16,1	4390	25,5
Mađari	954	9,2	571	5,6	913	5,3
Ostali i nepoznato	186	1,8	214	2,1	923	5,4
Ukupno	10359	100	10242	100	17223	100

Izvor: Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije Kr. zem. stat. ureda, LXIII; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 21. januara 1921. god., Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932; Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima, Knjiga 5, DZSRH, Zagreb, 1998.

6. Etnodemografske promjene u drugoj polovini 20. stoljeća (1948. – 1991.)

Tijekom druge polovine 20. stoljeća, tj. od („kratkog“) popisa 1948. do posljednjega prije Domovinskoga rata 1991., promjene u etničkome sastavu stanovništva Vukovara nisu bile tako intenzivne kao tijekom prve polovine stoljeća (tablica 4). To ne znači da je etnodemografska dinamika izostala, nego da su promjene bile takva karaktera da možemo govoriti o svojevrsnoj stabilizaciji odnosa u etničkoj slici grada.³⁴ Iako su do 1991. Hrvati zadržali većinu u ukupnome stanovništvu grada, valja ipak upozoriti na dvije važne etnodemografske pojavnosti. Prva se odnosi na *srbizaciju* etničke slike grada, odnosno na činjenicu da je u svim analiziranim međupopisnim razdobljima nakon 1948., stopa demografskoga porasta srpskoga stanovništva bila veća od stope porasta broja Hrvata, odnosno da je u razdoblju 1971. – 1981. međupopisno smanjenje srpskoga stanovništva bilo manje od depopulacije hrvatskoga.³⁵ Različita demografska dinamika Hrvata i Srba u Vukovaru u ovom razdoblju posljedica je brojnijih doseljeničkih struja srpskoga stanovništva koje su bile privučene rastućim potrebama za radnom snagom zbog ubrzanе industrijalizacije, kao i zbog

³⁴ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*.

³⁵ D. Živić, „Je li Vukovar (bio) srpski grad?“, str. 103-119.

srpske premoći u jugoslavenskim, odnosno vukovarskim društvenim, političkim i ekonomskim strukturama, što je olakšavalo i ubrzavalo zapošljavanje Srba. To je dovelo do signifikantnih promjena u međuodnosu između hrvatske i srpske etničke komponente. Tvornica Borovo bila je najvažniji „privredno-politički instrument“ brojne srpske imigracije u Vukovar kao i u okolna naselja.³⁶ Tako je relativan udio Hrvata u ukupnome stanovništvu Vukovara od 1948. do 1991. smanjen sa 63,5 % na 47,2 %, a relativan udio Srba povećan s 25,5 % na 32,3 %.

Drugu važnu etnodemografsku pojavnost u Vukovaru vežemo uz *jugoslavenizaciju*, osobito istaknutu u popisu stanovništva iz 1981., kada je ona doživjela brojčanu ekspanziju.³⁷ Naime, te se godine u Vukovaru Jugoslavenima izjasnilo 9.475 stanovnika ili čak 28,2 % ukupnoga stanovništva grada. Bio je to pokušaj da se na „mala vrata“ u jugoslavensko društvo uvede nova (nad)nacionalna kategorija³⁸ premda se ona u popisima stanovništva, formalno gledajući, tretirala kao „nacionalno neizjašnjeno stanovništvo“.³⁹ Međutim, postojanje popisne kategorije Jugoslavena poslužilo je u pripremama rata protiv Hrvatske i za manipulaciju brojem Srba (kako u Hrvatskoj tako i u Vukovaru). Nositelji srbijanske nacionalne politike 80-ih i 90-ih godina, osobito iz akademske zajednice, neargumentirano su tvrdili da su svi u popisu izjašnjeni Jugoslaveni zapravo Srbi koji su iz različitih razloga promijenili način svoje etničke identifikacije.

Svega nekoliko mjeseci prije rata u Hrvatskoj je održan popis stanovništva. Premda formalno u nadležnosti Saveznoga zavoda za statistiku u Beogradu, provedbu popisa i obradu rezultata organizirao je i izvršio tadašnji Republički zavod za statistiku SR Hrvatske (današnji Državni zavod za statistiku RH). Već u travnju 1992. objavljena je Dokumentacija 881 – *Stanovništvo prema narodnosti po naseljima*, iz koje je vidljivo da su strukturu ukupnoga stanovništva grada Vukovara 1991. (44.639) činili: Hrvati (21.065) s 47,2 %, Crnogorci (130) s 0,3 %, Makedonci (68) s 0,2 %, Muslimani (194) s 0,4 %, Slovenci (65) s 0,1 %, Srbi (14.425) s 32,3 %, Albanci (166) s 0,4 %, Česi (32) s 0,1 %, Mađari (694) s 1,6 %, Nijemci (94) s 0,2 %, Poljaci

³⁶ I. Karaman, „Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova“, str. 311-326.

³⁷ D. Živić, „Je li Vukovar (bio) srpski grad?“, str. 103-119.

³⁸ A. Wertheimer-Baletić ističe da su „Jugoslaveni proizvod unitarističke nacionalne politike, a pokazali su se kao privremena pojava, koja brojčano izrazito oscilira, od popisa do popisa, ovisno potpuno o određenoj politici i određenoj državnoj strukturi“ (A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, str. 185). Tako su se, primjerice, u Vukovaru Jugoslavenima 1953. godine izjasnile 184 osobe, 1961. 334, 1971. 3.021, 1981. 9.475, a 1991. 4.355 stanovnika.

³⁹ U ovu se kategoriju, uz Jugoslavena, uključene bile i osobe koje su se izjasnile u smislu regionalne pripadnosti te osobe koje se, prema odredbama tadašnjeg Ustava SFRJ, nisu željele izjasniti u smislu nacionalne pripadnosti.

(41) s 0,1 %, Romi (35) s 0,1 %, Rusi (45) s 0,1 %, Rusini (919) s 2,1 %, Slovaci (147) s 0,3 %, Ukrajinci (509) s 1,1 %... Stanovnici koji se nisu nacionalno izjasnili prema članku 170 *Ustava SFRJ* (1.129) činili su 2,5 %, Jugoslaveni (4.355) 9,8 % te regionalno izjašnjeni (47) 0,1 % ukupnoga stanovništva Vukovara.⁴⁰ Vukovar je, dakle, srbijansku oružanu agresiju dočekao s relativno heterogenim (bimodalnim) etničkim sastavom stanovništva, ali popisom utvrđen broj Hrvata i njihov relativan udio u ukupnome stanovništvu upućuju na dominantna hrvatska etnička obilježja grada.

Tablica 4. Etnička struktura stanovništva Vukovara (u %) u drugoj polovini 20. stoljeća

<i>Etnička pripadnosti</i>	1948	1953	1961	1971	1981	1991
<i>Hrvati</i>	63,5	61	57,1	48,6	37,9	47,2
<i>Muslimani</i>	0,3	-	0,2	0,6	0,1	0,4
<i>Česi</i>	0,5	0,6	0,3	0,1	0,1	0,1
<i>Mađari</i>	5,3	3,9	3,9	2,8	1,7	1,6
<i>Nijemci</i>	0,3	1,8	-	0,2	0,1	0,2
<i>Rusini i Ukrajinci</i>	1,7	-	-	4,6	3,5	3,2
<i>Slovaci</i>	0,3	-	0,3	0,3	0,3	0,3
<i>Slovinci</i>	1,1	0,8	0,7	0,4	0,2	0,1
<i>Srbi</i>	25,5	27,5	30,5	30,2	24,3	32,3
<i>Jugoslaveni</i>	-	1	1,4	10	28,2	9,8
<i>Ostali i nepoznato</i>	1,4	3,4	5,6	2,3	3,6	4,8

Izvor: Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992; Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima, Knjiga 5, DZSRH, Zagreb, 1998.

7. Suvremeni etnodemografski odnosi u Vukovaru (1991. – 2011.)

U sve nepovoljnijem demografskom „ozračju“ koje je određeno negativnim demografskim, društvenim i gospodarskim posljedicama srbijanske oružane agresije i višegodišnje okupacije Vukovara i širega vukovarskoga područja, odvijale su se i znakovite etnodemografske promjene koje je moguće, unatoč već prije opisanim

⁴⁰ Navedeno prema Popisu stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

poteškoćama oko smanjene metodološke usporedivosti popisa stanovništva 1991., 2001. i 2011., vrjednovati analizom njihovih objavljenih rezultata.

Iz podataka i pokazatelja prezentiranih u tablici 5 mogu se donijeti najvažniji zaključci o suvremenim promjenama u etničkom sastavu stanovništva Vukovara. Etnički sastav stanovništva Vukovara karakteriziraju dva bitna obilježja: *heterogenost* i *bimodalnost*.⁴¹ Heterogenost se odnosi na činjenicu da su u posljednjima trima popisima Hrvati u prosjeku činili (tek) nešto više od polovine (53,7 %) ukupnoga stanovništva grada, da su pripadnici ostalih etničkih skupina (ili nacionalnih manjina) u prosjeku zajedno činili čak 39,8 % stanovništva Vukovara te da je nacionalno neizjašnjeno stanovništvo u prosjeku zajedno činilo 6,0 % (uz prosječnih 0,5 % nepoznatih). Riječ je, dakle, o pokazateljima koji potvrđuju tradicionalnu etničku pluralnost vukovarske populacije koja se, na što smo već upozorili, stoljećima izgrađivala zahvaljujući povijesnim, političkim, društvenim, demografskim, gospodarskim, kulturnim i drugim vezama i silnicama.

Bimodalnost suvremenoga etničkoga sastava stanovništva Vukovara indicira se apsolutnim i relativnim podacima za dvije najbrojnije etničke skupine: Hrvate i Srbe. Oni su 1991. godine zajedno činili 79,5 %, 2001. 90,1 %, a 2011. 92,1 % ukupnoga stanovništva Vukovara. Treba, ipak, snažno naglasiti da su 1991. Hrvati imali relativnu (47,2 %), a prema rezultatima popisa 2001. i 2011. apsolutnu većinu (56,9 %, odnosno, 57,1 %), što ukazuje da je u posljednjima dvama međupopisjima došlo i do ponovne *kroatizacije* u etnodemografskoj slici Vukovara. To je posljedica diferencirane dinamike između pojedinih etničkih zajednica, napose između Hrvata⁴² kao većinske zajednice i pripadnika drugih (manjinskih) etničkih zajednica.⁴³

Podatci iz tablice 5 sugeriraju još jedan zaključak: uz postojeću heterogenost i bimodalnost etničkoga sastava, kao i njegovu *kroatizaciju*, u posljednjima dvama međupopisjima demografska analiza pokazuje rast relativnoga značenja etnički/nacionalno izjašnjenoga, uz snažan pad relativnoga značenja etnički/nacionalno neizjašnjenoga stanovništva. Naime, 1991. etnički/nacionalno neizjašnjeno stanovništvo, uključujući i kategoriju „nepoznato“, činilo je čak 13,3 % ukupnoga stanovništva Vukovara. Relativan udio tih kategorija do 2001. smanjen je na 4,0 %, a do 2011.

⁴¹ D. Živić, „Etnodemografsko stanje u Gradu Vukovaru u svjetlu rezultata popisa stanovništva 1991., 2001. i 2011.“, *Vukovarski zbornik*, 12 (2017.), str. 128-139.

⁴² Ukupan broj Hrvata u Vukovaru smanjen je između 1991. i 2011. za 28,29 %, s tim da je depopulacija u dominantno ratnom desetljeću (1991. – 2011.) iznosila -18,58 %, a u drugome (mirnodopskom) razdoblju (2001. – 2011.) iznosila -11,93 %.

⁴³ Ukupan broj preostalog etnički izjašnjenoga stanovništva depopulirao je između 1991. i 2011. za 38,69 %, s tim da je depopulacija u dominantno ratnom desetljeću (1991. – 2001.) iznosila -33,10 %, a u drugome (mirnodopskom) razdoblju (2001. – 2011.) iznosila -8,35 %.

na svega 2,1 % vukovarske populacije. Usporedo, relativan udio etnički/nacionalno izjašnjenoga stanovništva povećan je s 86,7 % (1991.) na 97,9 % (2011.). Drugim riječima, ojačala je etnička samoidentifikacija vukovarskoga stanovništva.

Tablica 5. Promjene u etničkome sastavu stanovništva Vukovara prema rezultatima popisa 1991., 2001. i 2011. godine

Etnička pripadnost	1991	1991	2001	2001	2011	2011
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
<i>Ukupan broj stanovnika</i>	44639	100	30126	100	26468	100
<i>Hrvati</i>	21065	47,2	17152	56,9	15106	57,1
<i>Albanci</i>	166	0,4	112	0,4	88	0,3
<i>Muslimani/Bošnjaci</i>	194	0,4	36	0,1	51	0,2
<i>Crnogorci</i>	130	0,3	67	0,2	51	0,2
<i>Mađari</i>	694	1,6	359	1,2	316	1,2
<i>Rusini</i>	919	2,1	556	1,8	434	1,6
<i>Slovaci</i>	147	0,3	85	0,3	68	0,3
<i>Srbi</i>	14425	32,3	10006	33,2	9277	35
<i>Ukrajinci</i>	509	1,1	238	0,8	222	0,8
<i>Ostali</i>	399	0,9	328	1,1	277	1,0
<i>Nisu se nacionalno izjasnili</i>	5531	12,4	1073	3,6	519	2
<i>Nepoznato</i>	420	0,9	112	0,4	38	0,1

Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima, Knjiga 5, DZSRH, Zagreb, 1998; Popisi stanovništva 2001. i 2011., DZSRH, Zagreb (www.dzs.hr).

Umjesto zaključka

Od prapovijesnih kulturnih epoha pa do danas na ovome su se, prirodnim resursima za život izdašnu prostoru, naseljavale, boravile i smjenjivale različite populacije: od indoeuropskih prapovijesnih migracija, preko velike seobe naroda, novovjekovnih migracija u predosmanlijskome, osmanlijskome i postosmanlijskome razdoblju, kolonizacija vezanih uz agrarne reforme u 20. stoljeću, prisilnih migracija vezanih uz svjetske ratove, pa do suvremenih migracija uzrokovanih ekonomskim i socijalnim krizama te uz raspad Jugoslavije i srbijansku agresiju na Republiku Hrvatsku. Brojne i česte migracijske struje u kojima se (po)kretalo stanovništvo različitih jezičnih, vjerskih, etničkih, kulturoloških i drugih obilježja, determinirale su jaku demografsku dinamiku. Posljedica takve demografske dinamike je oblikovanje vukovarskoga

kraja, kao i samoga Vukovara, u osobito heterogeno etnodemografsko područje, složenoga višejezičnoga, višereligijskoga i višetničkoga obilježja. No, unatoč složenu etničkomu sastavu stanovništva, tijekom cijeloga 20. stoljeća Vukovar je imao hrvatsku etničku većinu koja se kretala u rasponu od 38,7 % (1900.) do 57,1 % (2011.), s maksimumom udjela od 63,5 % sredinom 20. stoljeća (1948.).

ETHNODEMOGRAPHIC DETERMINANTS OF VUKOVAR'S IDENTITY IN THE 20TH CENTURY: A COMPARATIVE ANALYSIS OF CENSUS RECORDS (1900 - 2011)

Abstract

Vukovar in the 20th century had quite a dynamic and specific demographic and ethnodemographic development determined by wider historical, social, geopolitical, cultural and economic forces. Voluntary and forced migrations were a dominant factor of changes in the migration and structure of the inhabitants. The paper, on the basis of primary sources (published results of the censuses), in four different, but highly relevant periods (1900 – 1910, 1910 – 1948, 1948 – 1991, 1991 – 2011) analyzes, shows and interprets the most important changes in the structure of the inhabitants according to the ethnic group. The paper also shows the reached level of homogeneity / heterogeneity / bimodality of the ethnodemographic picture of the city as an important force in shaping its cultural, ethnic / national and geographic / spatial / urban identity in the analyzed period (1900 – 2011). In spite of the very complex ethnic composition of the inhabitants, during the 20th century Vukovar was inhabited by Croatian ethnic majority, ranging from 38,7% (in 1900) to 57,1% (in 2011). This has significantly influenced dominant features of the city identity in the past hundred and more years.

Keywords: *Vukovar; demographic development; migrations; ethnic composition of the inhabitants.*